

Оригинални научни рад
Чланак примљен 26. 02. 2003.
УДК: 352(497.11)+911.372.3(497.11)(093=943.5)

Александар КРСТИЋ
Историјски институт
Београд

КУЧЕВО И ЖЕЛЕЗНИК у светлу османских дефтера *

Једно од већих питања која још увек изазивају контроверзе у историјској географији српских земаља у средњем веку свакако је питање положаја области Кучево, а са њим и места где се налазио познати трг и рудник Железник у Кучеву. Иако је у науци ово питање недавно већ успешно разрешено,¹ због чињенице да оно још увек није довољно прихваћено у стручној јавности, пре свега међу истраживачима који се баве средњим веком,² као и због његовог значаја и новог светла које баца на неке одавно познате податке садржане у изворима, одлучили смо се да се овде још једном позабавимо Кучевом и Железником.

Кучево је данас варошица и центар истоимене општине у Браничевском округу, на реци Пек, у жупској области која од средњег века носи назив Звижд, а која је планинским масивом Северног Кучаја одвојена од

* Рад настао као резултат рада на пројекту Министарства за науку, технологије и развој *Друштво у Србији под туђинском влашћу XV-XVIII век*. (Ев. бр. 1423).

¹ Г. Томовић, *Жупа Морава и нахија Морава*, Рудо Поље, Карановац, Краљево (од првих помена до Првог светског рата), Београд-Краљево 2000, 36; Ема Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак у другој половини 15. и првој половини 16. века*, Београд 2002 (= Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*), докторска дисертација у рукопису.

² У недавно изашлој монографији о српском средњовековном рударству изнета су и најновија сазнања о положају Железника, али се аутори не опредељују чврсто за ово гледиште, већ упоредо наводе и старија схватања о месту где се овај рудник налазио: С. Ђирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ђук, *Старо српско рударство*, Београд 2002 (= Ђирковић, Ковачевић-Којић, Ђук, *Рударство*), 45, 187; уп. и карте на стр. 52 и 82.

Дунава. Јужно од данашњег Кучева налази се насеље и познати рудник олова и цинка Кучајна, у коме има трагова античког и средњовековног рударства.³ Нарочиту експанзију доживео је рудник почев од 1553. године, када су га османске власти поново отвориле.⁴ Варошица Кучево добила је ово име 1883. године, а до тада се звала Горња Крушевица. Од 1859. године Горња Крушевица била је средиште звишког среза.⁵

I

Кучево се у историјским изворима јавља од последњих деценија 12. века. У ктиторском натпису са цркве бана Кулина, нађеном у селу Мушашиновићи код Високог, каже се да је бан сазидао цркву "egda pl ni ko-и-евџско zagogie", што се највероватније може повезати са учествовањем бана Кулина у угарско-византијским борбама 1183. године.⁶ Кучево је, као и Браничево, после слома Византије у Четвртог крсташком рату било предмет борбе Угарске и Бугарске.⁷ Да би стабилизовала своју власт на просторима јужно од Дунава, Угарска је 1272. године формирала Браничевско-Кучевску бановину. Ова творевина није била дугог века: Gregorius banus de Boronch et de Kuchou јавља се у угарским повељама од децембра те до краја јуна следеће, 1273. године. Браничевско-Кучевска бановина постојала је, дакле, непуних годину дана. Угарску власт у тим областима

³ С. Душанић, *Организација римског рударства у Норику, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији*, ИГ 1-2 (1980) 12, 34; Д. Мркобрад, *Средњовековно рударство на подручју источне Србије*, Археологија источне Србије, Београд 1997, 156-8; Ћирковић, Ковачевић-Којић, Ћук, *Рударство*, 13.

⁴ До средине 16. века у Кучајни се скоро ништа није сачувало од ранијег средњовековног рударства: С. Катић, *Улога Јевреја у отварању и развоју рудника Кучајна и Мајданпек у другој половини 16. века*, Годишњак за друштвену историју (= ГДИ) 8/1-2 (2001), 7-8; Ћирковић, Ковачевић-Којић, Ћук, *Рударство*, 187-9.

⁵ Ј. Вујић, *Путешествије по Србији I*, Београд 1901, 102, нап. 1; М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 1033, 1035, 1087; Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво I*, Београд 1987 (=Каниц, *Србија*), 245. Крушевицу у Звижду кнез Лазар даровао је својој задужбини Раваници 1381. године: *Болоњски препис Раваничке повеље*, Манастир Раваница 1381-1981, Споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981 (=Болоњски препис *Раваничке повеље*), 260; Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, Историјски часопис (= ИЧ) 16-17 (1966-7) 250.

⁶ Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974 (=Томовић, *Морфологија*), 35; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 47.

⁷ К. Јиречек, *Историја Срба (= ИС) I*, Београд 1988, 166.

окончали су бугарске велможе куманског порекла, браћа Дрман и Куделин.⁸

Почетком 1359. године Дубровчанин Грго Скринић (Gergo de Schrina) писао је "in Selesnich in Chuseua" својој влади да је једну пошиљку олова дубровчким трговцима конфисковао кнез Војислав Војиновић.⁹ Двојица житеља Железника, браћа Хвалоје и Доброхвал, помињу се 1363. године у тестаменту Дубровчанина Домање Петра Искрице.¹⁰ Првих деценија 15. века овај рудник и трг био је у опадању. Према тврдњама дубровачких власти изнетих у писму деспоту Ђурђу из 1433. године, у њега више трговци нису залазили нити ту пословали, па је скоро потпуно запустео.¹¹

Богато дарујући своју најзначајнију задужбину, кнез Лазар је, између осталог, одредио да манастир Раваница дели "бир браничевски и кучевски на поле с митрополитом"¹². Деспот Стефан Лазаревић даровао је, а његов наследник Ђурађ Бранковић својом повељом из 1428/9. године потврдио баштине великом челнику Радичу широм Србије, између осталог и у Кучеву. У овој области велики челник имао је села Drougovci, Vlasi Radivoevci, Vlasi Kočagna и селишта Miladovikó i Ūnočino.¹³ У тешким временима пред први пад Деспотовине, страдали су и ови крајеви. Султан Мурат II "pl ni i ropali Kou~evo i Brani~evo" 1438. године, а исто се поновило и следеће године, када pl ni Mouraty Kou~evo i primi Smederevo.¹⁴

Ово би углавном биле вести о Кучеву које су из средњег века, пре османског освајања, допрле до нас. На основу њих наша историографија

⁸ Т. Smičiklas, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije 6*, Zagreb 1908, 21-22; К. Лиречек, *ИС 2*, 7, и нап. 36; М. Динић, *Браничево у средњем веку*, Српске земље у средњем веку, историјско-географске студије, Београд 1978 (= Динић, *Браничево*), 86, 95-6; *Историја српског народа* (= *ИСН*) 1, 442-3 (Ј. Максимовић).

⁹ К. Лиречек, *Споменици српски*, Споменик 11(1892) 32-33.

¹⁰ Динић, *Браничево*, 110, нап. 76.

¹¹ Исти случај био је, према овим наводима, и са Призреном, Брскомом и другим местима: К. Лиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, Зборник Константина Лиречека 1, Београд 1959 (= Лиречек, *Трговачки*), 270, 283. М. Спремић, *Деспот Ђурађ и његово доба*, Београд 1994 (= Спремић, *Деспот Ђурађ*), 712, тврди, без навођења извора, да се Железник помиње до 1456. године.

¹² *Болоњски претис Раваничке повеље*, 261; С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912 (= Новаковић, *Законски споменици*), 770.

¹³ Ј. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типници, поменици, записи и др.*, Споменик СКА 3 (1890) 3-4; Новаковић, *Законски споменици*, 333-5.

¹⁴ Ј. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927, 231-2.

покушала је да одговори на питање где се налазило средњовековно Кучево. Ипак, још је Михаило Динић тачно приметио да "*средњовековни подаци о Кучеву не дају довољно могућности да тачно одредимо његово положај и опсег*".¹⁵ Како је и зашто настало уверење да се средњовековно Кучево налазило на територији данашње општине Кучево није сасвим јасно, али се може претпоставити да је један од узрока свакако сличност имена Кучево, Кучај и Кучајна. Милан Ђ. Милићевић је у "*Кнежевини Србији*" навео мишљење географа Јована Драгашевића да су рушевине између Горње Крушевице и Нереснице у Звижду остаци некадашњег града Кучева, али о томе није заузео став. Ипак, сматрао је да се тадашњи Пожаревачки округ, који је обухватао и Звижд а на западу допирао до Велике Мораве, простирао и на територији негдашњег Кучева.¹⁶ Да се оваква идентификација чврсто прихвати у науци, пресудило је то што са падина Северног Кучаја, северозападно од Мајданпека, тече и у Пек се југоисточно од села Бродица улива поток Железник. Стојан Новаковић сместио је истоимени трг и рудник на овај поток,¹⁷ што је изгледало логично не само због његовог имена, већ и стога што је Мајданпек са околином још од античких времена био познати рударски крај, као што је и данас.¹⁸ Овакву Новаковићеву убикацију прихватио је Константин Јиречек,¹⁹ а мишљење два таква ауторитета морало је имати веома велику тежину и за потоње истраживаче. Средином прошлог века Василије Симић посумњао је у овакву убикацију Железника, полазећи од тога да у долини потока Железник и његовој околини нема оловних руда, већ златоносних кварцних жица, које су постале доступне тек савременом рударству. "*Зато средњовековни Железник треба тражити у самој Кучајни*", закључио је Симић.²⁰ Овај закључак, уз горе цитирану ограду, прихватио је М. Динић, а за њим и други историчари.²¹ Како је, међутим, жупски предео око средњег тока реке Пек још у средњем веку носио назив Звижд (као такав забележен је у Раваничкој по-

¹⁵ Динић, *Браничево*, 87.

¹⁶ М. Милићевић, *Кнежевина Србија*, 1035-6.

¹⁷ С. Новаковић, *Град Вишесав и видинска област*, Годишњица Н. Чупића 5, 1883, 147.

¹⁸ На ушћу Бродице у Пек налазио се римски каструм: *Inscriptions de la Mésie Supérieure* (= *IMS*) 3/2, 1995, 59 (P. Petrović).

¹⁹ Јиречек, *Трговачки*, 270.

²⁰ V. Simić, *Istoriski razvoj našeg rudarstva*, Beograd 1951, 243.

²¹ Динић, *Браничево*, 87; А. Веселиновић, *Североисточна Србија у средњем веку*, ИГ 1-2 (1987) 47.

вељи из 1381. године), неки истраживачи лоцирали су Кучево у горњи ток Пека.²²

Тачно одређивање положаја и граница области Кучево постало је могуће захваљујући првим османским пописним дефтерима Смедеревског санџака, нарочито оном из 1476/8. године, који, на жалост, још увек нису у целини објављени, па тако ни доступни широј јавности.²³ На основу првог сачуваног пописа Смедеревског санџака из 1476/8. године, јасно произилази да се нахија Кучево, а то значи и средњовековна област, налазила поред *земље* Браничево, али не источно, већ западно од ње, на левој обали Велике Мораве, а не у планинским пределима Кучајских планина. Од скоро стопедесет насеља за која се у дефтеру наводи да припадају Кучеву, могуће је убицирати њих око 75 одсто. Многа данас више не постоје, али је остао њихов траг на терену, у виду назива потеса, извора и потока, или делова данашњих насеља. Већи број насеља под непромењеним називима постоји и данас. Тако су се у Кучеву налазили Гроцка, Брестовик, Удовице, Камендол, Пударци, Колари, Селевац, Азања, Друговац (онај који је припадао великом челнику Радичу), Врбовац, две Крсне (данашња Мала и Велика), Иванча,²⁴ Осипаоница, Лугавчина, Лозовик, Трновче, Голобок, али и космајска села Неменикуће и Рогача.²⁵ Северна граница Кучева била је, дакле, река Дунав, од Гроцке до ушћа Велике Мораве. **Град Смедеревско, према томе, налазио у Кучеву.** На истоку, Кучево је омеђавала још једна природна граница, река Велика Морава.

На југу, у овој нахији налазила су се села Горњи и Доњи Витинци, Цреповац, Плана, Чремошник, Ливађе и Крушево. Село Ливађе било је на реци Јасеници између Мораве и Смедеревске Паланке, где и сада постоји Ливадско Брдо. Крушево је заселак Великог Орашја источно од Смедеревске Паланке, а Плана је данашња Мала Плана, између Крушева и Паланке. Села Горњи и Доњи Витинци, Цреповац и Чремошник не могу се убицирати, али је на основу пописа из 1572. године јасно да су се налазила негде на реци Јасеници или у њеној непосредној близини, пошто су њихови жители имали обавезу да се старају о пет мостова на тој реци. Из истог дефтера је познато да је Хасан-пашина (садашња Смедеревска) Паланка по-

²² М. Стојаковић, *Braničevski teftar*, Beograd 1987 (= Стојаковић, *Braničevski*), 8; С. Мишић, *Земља у држави Немањића*, ГДИ 4/2-3 (1997) (= Мишић, *Земља*), 144.

²³ Подаци који се односе на Кучево у попису из 1476/8. године били су ми доступни захваљујући љубазности колегинице др Еме Миљковић-Бојанић, на чему сам јој врло захвалан.

²⁴ Ово може да буде Мала (у општини Сопот) или Велика Иванча (у општини Младеновац), али је могуће и да је то некадашње село Иваница поред Смедерева, будући да је припадала хасу смедеревског санџакбега, а велика већина његових села у Кучеву налазила се у околини овог града.

²⁵ Убележена је као Глувци, друго име Рохача: ВВА ТТД 16 (1476).

дигнута на мезри села Горњи Витинци, што значи да се село налазило негде на простору овог града.²⁶ Како су се села Некудим, Придворица и Церовац налазила у нахији Некудим (ранијој Некудимској власти)²⁷, произилази да су границу Кучева и Некудима чиниле реке Јасеница и Кубршница. На југозападу, у Кучево је највероватније спадао горњи ток реке Турије, будући да је једна Придворица (различита од оне некудимске) припадала овој нахији. Ово село се налазило на месту данашњег села Венчане на реци Турији, северозападно од Аранђеловца, чији се централни део и сада зове Придворица.²⁸ У нахији Лепеница налазила су се села Орашац, Стојник (оба североисточно од Аранђеловца) и Кошарна (потес у атару Стојника), као и Мисача и Црквине (северозападно, односно северно од Аранђеловца).²⁹ Како се кучевско село Бојан Поток простирало око потока Бојанац у атару Кусатка, произилази да је јужна граница нахије Кучево ишла од обронака планине Кљештевице до изворишта реке Милатовице, а затим том реком до њеног ушћа у Велики Луг, онда Великим Лугом до његовог ушћа у Кубршницу, и даље, како је речено, Кубршницом и Јасеницом до Велике Мораве.

Да би се прецизирала западна граница Кучева, потребно је претходно утврдити тачан положај трга и рудника Железник, који је 1476/8. године, као и касније, припадао царском хасу. Није, међутим, сасвим јасно да ли је Железник већ тада био центар истоимене нахије, будући да почетак тог пописа није сачуван.³⁰ У попису влаха из 1476/8. године за село

²⁶ О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије (1459-1683)*, Београд 1970 (= Зиројевић, *Цариградски*), 150-53.

²⁷ Придворица и Церовац налазе се југозападно од С. Паланке, са десне стране реке Кубршнице. Некудим, центар истоимене власти и двор деспота Ђурђа, био је у атару Придворице, близу ушћа Кубршнице у Јасеницу: Г. Шкриванић, *Властелинство великог челника Радича Поступовића*, ИЧ 20 (1973) 129. Церовац "у власти Некудимској" прво је припадао великом челнику Радичу, а затим логотету Стефану Ратковићу: Ф. Раčki, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, Rad JAZU 1 (1867) 156.

²⁸ П. Петровић, *Шумадијска Колубара*, Насеља и порекло становништва 31 (1949) 137. За село Бучин, друго име Толижава, наведено је само да припада Смедереву (тј. Смедеревском кадилуку), али вероватно је у питању данашњи Тулеж на Турији, западно од Венчана.

²⁹ За Мисачу и Црквине је само наведено да су у кадилуку Островица, али како су околна села била у Лепеници, сигурно је да су се и поменута два села налазила у овој нахији. У Црквинама, на месту Глава умро је деспот Стефан Лазаревић 19. јула 1427. године: Томовић, *Морфологија*, 105-8; *Константин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревића деспота српског*, изд. В. Јагић, Гласник СУД 42 (1875) 318-9; *ИСН* 2, 217.

³⁰ О овом попису вид.: Е. Миљковић, *Опширни дефтер Смедеревског саџака из 1476. године*, ИЧ 38 (1991) 31-41.

Парцане каже се да је у *Железнику* (der Jeleznik), а у попису царског хаса за поменути трг и рудник користи се формулација *сам Железник* (nefs-i Jeleznik). Овакава формулација коришћена је у дефтерима да би се нагласило да се мисли на одређено насеље, а не на истоимену управну јединицу (нахију, санџак, кадилук, ејалет и др). Хазим Шабановић је на основу тога сматрао да је већ тада постојала нахија Железник, иако она није нигде у попису изричито наведена.³¹ У једном недатираном берату са упутствима за попис влаха, за који Душанка Бојанић сматра да је настао између 1489. и 1491. године, помиње се нахија Железник,³² а њено постојање јасно је посведочено у дефтерима Смедеревског санџака почев од 1516. године. Проучавајући Смедеревски санџак у првом веку његовог постојања, Ема Миљковић-Бојанић је утврдила да двадесетак година по оснивању санџака подела његове територије на нахије није још била довољно чврста. Узрок томе, по њеном мишљењу, лежао је у чињеници да је Смедеревски санџак у то време представљао изузетно значајно крајиште, те да је подела на тимаре, која је обезбеђивала довољан број припадника спахијске коњице, била много важнија од чврсте административне поделе на нахије.³³ У дефтеру из 1476/8. године чест је случај да се положај неког села одређује само у односу на веће насеље, што не значи и постојање истоимене нахије.³⁴ Постојала нахија Железник 1476/8. године или не, оно што је овде битно за одређивање западне границе средњовековног Кучева је чињеница да је Железник пре османског освајања свакако припадао овој области.

Дакле, вратимо се питању где се налазио трг и рудник Железник. Прва асоцијација је данашњи Железник код Београда. Не само име и трагови старог рударства у околини,³⁵ већ и формулација у дефтеру "*царски хасови у Железнику код Београда*" упућују на овакву идентификацију, али она ипак није могућа из више разлога. Овај Железник се после пада Србије под османску власт 1458/9. године налазио на самој граници између угарског Београда и турског Жрнова на Авали, практично на ничијој земљи,

³¹ Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда I-1, катастарски пописи Београда и околине 1476-1566*, Београд 1964 (= Шабановић, *Турски извори*), 5, нап. 2.

³² Д. Војанић, *Турски закони и законски прописи из XV и XVI века за смедеревску, крушевачку и видинску област*, Београд 1974, 93.

³³ Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*.

³⁴ *Ibid.*

³⁵ Под Авалом и у широј околини експлоатисана је руда од праисторије: М. Гаршанин, *Праисторија на тлу СР Србије I*, Београд 1973, 227-49; В. Симић, *Старо и савремено рударство у околини Авале*, ГМГБ 4 (1957) (= Симић, *Старо и савремено*), 71-91. У Железнику се налазило римско утврђење: *IMS I*, 87-8, 91 (са прегледом старије литературе), а ту су постојале топионице за прераду железа, о чему је, поред материјалних трагова, сведочило и народно предање: Каниц, *Србија*, 127-128; Р. Николић, *Околина Београда*, Насеља српских земаља 2 (1903) 990-1.

која је све до 1521. године, када је султан Сулејман II заузео Београд, била поприште ратовања и мегдана.³⁶ На том месту тешко да би могао да се налази царски хас и рудник сребра 1476/8. и 1516. године, већ је ту било насеље које је под именом Сухи Железник пописивано 1528, 1536. и 1560. године.³⁷ У дефтеру влаха у Београдској нахији из 1528. године Сухи Железник је уписан у кнежини кнеза Русмира Рачевића, која је углавном обухватала посавска села, док је рударски Железник пописан у кнежини кнеза Манула Тодоровог, заједно са Рудиштем, Путеником и Чачаницом.³⁸ Царски хас Железник пописан је заједно са Рудиштем и 1476/8. године, а 1516. године овом хасу припадали су Железник, рудник сребра, са махалама Градиште, Станово, Станице и Врбица, село Љубушница, као и мезре Лутовац (Пуповац), Халаји, Стубица, Дреник и Ораховац.³⁹ Рудиште је трг и рудник познат из времена Деспотовине⁴⁰ и налазио се на локалитету Паланка западно од Рипња, на саставцима потока Зављака и Тапавца.⁴¹ Убијацију тачног положаја скоро свих осталих насеља и мезри овог хаса извршио је Витомир Радовановић још пре више од четврт века.⁴² Село Путеник било је на локалитету Путниковац у атару Барајева, односно између Барајева и села Лисовић и Парцане. Чачаница се, судећи по подацима из 1536. и 1560. године, налазила у близини Дућевца, а овај је био на истоименом потесу и потоку у сливу Топчидерске реке у Рипњу. Центар Железника, махала Градиште, где је био пазар, односно средњовековни трг, налазио се на локалитету Градиште крај речице Прутен, у атару села Стојник, западно од Сопота. Име је добио по остацима римског каструма који се ту налазио.⁴³ Махала Станово била је на локалитету Стануждине, југозападно од Градишта, на Лесковачком потоку, махала Станице источно од Градишта, око Стеничке баре, а махала Врбица око потока Врбовца, такође у атару села Стојник. Мезру Халаји треба тражити на потесу Аљаји, у атару суседног села Дучине, са десне стране Дучинске реке, а мезру Стубица око потока Стублина који се улива у Дучевску реку. Коначно, мезра Дреник била

³⁶ Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967 (= Калић-Мијушковић, *Београд*), 185; *Историја Београда I*, Београд 1974, 225-60 (Idem).

³⁷ Шабановић, *Турски извори*, 35, 187, 363-4, 463, 506.

³⁸ *Ibid*, 35, 107.

³⁹ *Ibid*, 5-7; 13-18.

⁴⁰ М. Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку 2*, Београд 1958, 58-9, 63, 65-6; Б. Храбак, *Средњовековни рудник и трг Рудишта под Авалом*, ГМГБ 3 (1956) (= Храбак, *Рудишта под Авалом*), 99-105.

⁴¹ Симић, *Старо и савремено*, 72.

⁴² В. Радовановић, *Где су се налазила непозната села и мезре у околини Београда која се помињу у турским катастарским пописима од 1476. до 1566.*, ГГБ 22 (1975) 29-45.

⁴³ *IMS I*, Београд 1976; 112 (S.Dušanić).

је на потесу Треник у атару Барајева, према Љутој Страни у Рипњу. Овде се још у римско време налазио велики рударски центар сребра и олова, од кога су остали трагови насеља, некропола и други налази на више места на територији села Стојник, Губеревац и Бабе.⁴⁴ Код села Бабе и сада је активан рудник олова, цинка и сребра, тако да се континуитет рударске производње у овом крају одржао од антике до наших дана.

Сада је могуће прецизно одредити и западну границу средњовековног Кучева. Како се, дакле, "*Железник у Кучеву*" налазио на Космају, то је јасно да је Кучево обухватало садашњу географску област Космај. Са друге стране, села Добра Глава, Конатице, Медојева Река и Загреб⁴⁵ великог челника Радича била су "*у Мачви*", из чега произилази да је данашња Шумадијска Колубара припадала *земљи Мачва*.⁴⁶ Граница између Мачве и Кучева одговарала би, дакле, граници између Космаја и Шумадијске Колубаре: ишла би развођем Барајевске и Топчидерске реке на југ, остављајући долину Сухе реке у Кучеву, а затим од саставка Барајевске и Сухе реке углавном данашњом западном међом општине Лазаревац до обронака планине Кљештевице.⁴⁷ Једина непознаница је питање крајње северозападне границе средњовековног Кучева. Како је у оквирима нахије Кучево 1476/8. године била и Гроцка, као и село Плавинци у атару Заклопаче, а пошто се и Авала налазила у османским рукама, северозападна међа нахије била је уједно и граница Османског царства према Угарској.⁴⁸

У црквеном погледу, Кучево је припадало Браничевској епископији, која је у 11. веку била у саставу Охридске архиепископије, а после прогласа Српског Царства подигнута је на ранг митрополије.⁴⁹ Већ је наведено да је манастир Раваница делио "*бир браничевски и кучевски наполе са*

⁴⁴ *IMS 1*, 95-113, 120-155 (S.Dušanić); Idem, *Из историје касноантичког рударства у Шумадији*, Старица 40-41 (1989-90) 217-223; *Античко сребро у Србији*, приредила И. Поповић, Београд 1994, 14, 56-57; V. Simić, *Istoriski razvoj našeg rudarstva*, 190-195; Ћирковић, Ковачевић-Којић, Ћук, *Рударство*, 13, 45.

⁴⁵ Добра Глава је потес у селу Дражевац, југоисточно од Обреновца, Конатице истоимено село, југоисточно од Обреновца, Медојева Река је вероватно данашње село Медошевац, североисточно од Лазареваца, а Загреб је сеоска утрина у атару села Велики Борак, југозападно од Барајева: Г. Шкриванић, *Властелинство великог челника Радича Поступовића*, 132; М. Благојевић, *Насеља у Мачви и питања српско - угарске границе*, Ваљево - постанак и развој градског средишта, Ваљево 1994 (= Благојевић, *Насеља*), 82.

⁴⁶ Новаковић, *Законски споменици*, 335; У долини Колубаре налазила се истоимена жупа: Благојевић, *Насеља*, 88; Мишић, *Земља*, 140-1.

⁴⁷ П. Петровић, *Шумадијска Колубара*, 3-7.

⁴⁸ ВВА ТТД 16 (1476).

⁴⁹ О историји Браничевске епископије током средњег века: Динић, *Браничево*, 90-1, 103; М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 15-6, 36-7, 47-9, 92-6, 154-5, 187-9.

митрополитом".⁵⁰ Када су 1437. године Османлије заузеле град Браничево, седиште митрополије пренето је у Смедерево, које је још од 11. века било на подручју ове епархије. Није немогуће да је браничевски митрополит прешао у нову престоницу и нешто раније, убрзо по њеној изградњи 1430. године. У једном запису из 1453. године наведено је 15 српских епископија, међу којима и браничевска, али није поменута смедеревска, мада је у то време смедеревски митрополит био Атанасије, близак сарадник деспота Ђурђа.⁵¹ Његова делатност може се пратити од 1439, а умро је 1456. године, неколико месеци пре деспота.⁵² Нису познати његови наследници као ни судбина митрополије у тешким годинама које су наступале. Ипак, смедеревска митрополија задржала је и под османском влашћу велики значај, о чему посредно сведочи и побуна митрополита Павла Смедеревца против Охридске архиепископије тридесетих и четрдесетих година 16. века.⁵³ Изгледа да је у Смедереву постојао, поред митрополита, и један епископ, као његов викар. Епископ се помиње уз митрополита смедеревског приликом преноса моштију светог Луке у српску престоницу 1453. године, а смедеревски епископ Јаков био је у околини царице Маре у Жежеву 1466. године.⁵⁴ Црквене институције и у овом случају показују се као добар пример појаве дугог трајања, будући да се Смедерево и његова околина и данас налазе у границама Браничевске епархије. У првом сачуваном дефтеру Смедеревског санцака на територији Кучева убележен је само један манастир - Брановац, уз село Вионицу, у тимару новог муслимана Бехадира, сина Павла Голочића.⁵⁵ Поменуто село налазило се на истоименом потесу у атару села Голобок, северно од Смедеревске Паланке. Манастир Брановац данас не постоји, могуће је да се налазио на Врановачком брду у атару Голобока.⁵⁶

⁵⁰ *Болоњски препис Раваничке повеље*, 261; о "биру духовном": *Бир*, Лексикон српског средњег века, приредили С. Ђирковић и Р. Михаљчић, Београд 1999, 47-9 (М. Јанковић).

⁵¹ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи 1*, Београд 1902, 93-4; С. Ђирковић, *Смедерево - престоница Српске Деспотовине*, Зборник радова Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867, Београд 1970, 65; М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 92-6, 154-5, 187-9.

⁵² О митрополиту Атанасију: Спремић, *Деспот Ђурађ*, 248, 258-9, 289, 392, 405, 466, 471, 494.

⁵³ *ИСН* 3/2, 22-6, са детаљним прегледом старије литературе о овом питању (Р. Самарцић).

⁵⁴ Р. Ђук, *Повеља царице Маре манстирима Хиландару и Светом Павлу*, ИЧ 24 (1977) 114; М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 93-4, 155.

⁵⁵ ВВА ТТД 16 (1476).

⁵⁶ Између суседног села Милошевца и Мораве на локалитету Телије ископана је својевремено часна трпеза, камени свећњак и сребрна звезда: Б. Дробњаковић,

Коначно, не може се заобићи питање карактера појма Кучево: да ли је то жупа, област, или *земља*? Да би се на то питање одговорило, мора се решити проблем односа Кучева и Браничева - да ли је Кучево било део земље Браничево или не? Оно што се одмах може рећи јесте да Кучево, у које спадају и брдско - планинска подручја Авале и Космаја, не може бити назив једне жупе. Ради се, дакле, о једном ширем, обласном имену. Са друге стране, од угарске бановине, преко православне митрополије, до српских летописа и народне песме, Кучево се помиње заједно са Браничевом. На тај начин, у исту равн са Браничевом (Браничевском земљом), не доводи се никад ниједна од његових жупа - Пек, Звижд, Хомоље, да поменемо само оне чије је постојање у 14. веку несумњиво потврђено. Политичко уједињавање ових области, које можемо засигурно да пратимо још од времена византијске владавине, праћено црквеном организацијом, која је била важан чинилац у стварању појма *земље*⁵⁷, ипак није довело до утапања Кучева у већу територијалну целину. Овоме су, свакако, допринесли и географски разлози: Велика Морава је ипак била фактор одређеног раздвајања територија, ма колико их њихова историјска судбина држала заједно. У више пута овде цитираној повељи великог челника Радича, посебно се наводе његови поседи у Мачви, у Кучеву и Браничеву. Већ је указано на то да се појам Мачва односи на *земљу* Мачву,⁵⁸ а то је највероватније случај и са Браничевом.⁵⁹ Да ли се о Кучеву може говорити као о *земљи* није сасвим јасно, али оно што је несумњиво је да оно није било саставни део Браничевске земље на начин како се то до сада мислило. Назив Кучево из званичне употребе ускоро ће истиснути појам "*Смедеревска власт*" - пред пад Деспотовине у овој власти помињу се села Брахолинац,

Смедеревско Подунавље и Јасеница, Насеља и порекло становништва 19 (1925) (= Дробњаковић, *Смедеревско*), 343. И име локалитета и овај налаз указују на постојање манастира, па можда није искључено да је у питању баш Брановац.

⁵⁷ М. Благојевић, *Жупа Моравица и земља Моравице*, Свети Ахилије у Ариљу: историја, уметност, Београд 2002, 21; Мишић, *Земља*, 137.

⁵⁸ Угарска Мачванска бановина није, по свему судећи, обухватала исту територију као и српска Мачва из Радичеве повеље. Првој нису, како је то утврдио С. Ћирковић, припадале жупе Тамнава и Колубара, док овој другој јесу: С. Ћирковић, "*Црна Гора*" и проблем српско - угарског граничног подручја, Ваљево - постанак и развој градског средишта, Ваљево 1994 (= Ћирковић, "*Црна Гора*"), 66-7; Благојевић, *Насеља*, 88; Уп. Мишић, *Земља*, 140-1.

⁵⁹ Док су скоро сва села великог челника лежала између Пожаревца и Дунава, дакле на територији жупе Браничево (касније османске нахије Лучица), Кладоруб, данашње Кладурово, налази се доста јужније, на простору који ће у другој половини 15. века покривати нахија Ждрело. За ову нахију изнета је сасвим уверљива претпоставка да је настала на простору раније истоимене жупе: Мишић, *Земља*, 142.

Козомори, Глумци и Полатна.⁶⁰ Села Полатна и Брахолинац (Брахонин) и мезра Козомор забележени су и у дефтеру из 1476/8. године. Марко Антонио Пигафета у свом путопису помиње место које се турски зове Potureshie, српски Сленовас а мађарски Pallotna, што се обично идентификује са Хасан-пашиним Паланком.⁶¹ У попису из 1476/8. године села Полатна и Петричје уписана су као посебна насеља, а у дефтерима почев од 1516. године појављује се и Кленовац.⁶² Будући да се овај последњи налазио на истоименом потесу у атару Лозовика (око "Лозовичке чесме" на аутопуту), и Полатну и Петричје вероватно треба тражити у његовој непосредној близини, што све заједно искључује поменути идентификацију са Паланком. Положај села Брахолинац није ни приближно познат, док случај села Козомори уноси извесну забуну. Наиме, у попису из 1476/8. године мезра Козомор уписана је уз село Доње Враново у Некудиму, уз белешку да на њој живе становници тог села. Козомор је, дакле, био у близини Доњег Вранова, које се налазило на потесу Враново у атару села Клоке, североисточно од Тополе. Проблем настаје због чињенице да се ово Враново, а са њим и Козомор, налази око осам километара југозападно од Некудима, на територији која би морала бити у центру Некудимске власти (као што је 1476/8. била у Некудимској нахији), те је тешко могла да припада Смедеревској власти. Постоји могућност да село Козомори у Смедеревској власти из 1458. године није истоветно са мезром Козомор у нахији Некудим из 1476/8. године, мада се мора истаћи да се ниједно друго такво или томе слично име не јавља у првом сачуваном попису Смедеревског санџака, нити је на терену могуће наћи траг таквог насеља.⁶³ У сваком случају, потпуно је сигурно да се Смедеревска власт протезала на југу све до Некудимске. Село Глумци јавља се у дефтерима у Београдској нахији 1528, 1530, 1536. и 1560. године, а било је највероватније на локалитету Глумци, североисточно од Белог Потока под Авалом.⁶⁴ Уколико је ово село идентично са истоименим у Смедеревској власти из 1457. године, то би значило да је

⁶⁰ Прва два дата су 1458. године логотету Стефану Ратковићу, а друга два ризичару Радославу годину дана раније: F. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, 156; M. Lascaris, *Actes serbes de Vatopédi*, *Byzantinoslavica* 6 (1935) 183-4.

⁶¹ P. Matković, *Putopis Marka Antuna Pigafette u Carigrad od god. 1567*, *Starine* 22 (1890) 181; Зиројевић, *Цариградски друм*, 152.

⁶² ВВА ТТД 16 (1476); Зиројевић, *Цариградски друм*, 132.

⁶³ Постоји и село Враново недалеко од Смедерева, али је у дефтеру из 1476/8. године јасно забележено да се Д. Враново налази у нахији Некудим, што искључује овакву идентификацију и упућује на потес у селу Клока.

⁶⁴ Глумчево Брдо код Барајева би теже могло да се доведе у везу са овим селом, будући да је Барајево увек припадало нахији Железник: Шабановић, *Турски извори*, 68, 136, 208, 378, 430, 464.

ова власт допирала до саме границе Деспотовине код Београда, односно да је обухватала велики део Кучева.

II

Кучево је, као и други крајеви у српском Подунављу и Посавини, добило на значају од почетка 15. века, када се, под османским притиском, центар државе померио на север, прво у Београд, а потом у Смедерево. У тим временима ови плодни и богати предели уз Дунав морали су бити добро насељени и обрађивани. Описујући 1433. године пут од Некудима до Београда, Бертрандон де ла Брокијер је записао: "*прођох многе велике шуме, брегове и долине. А по тим долинама постоји велико мноштво села и добрих намирница, а нарочито доброг вина*".⁶⁵ Околина Смедерева била је, одавно је познато, предмет османских пустошења у више наврата током владе деспота Ђурђа. Ипак, сада је јасно да се белешка српског летописца о пленењу и паљењу Кучева пред први пад Деспотовине није односила на тешко проходне гудуре Кучајских планина и тамошње скоро пусте области, већ на култивисана, добро насељена и пољопривредно и рударски богата подручја самог срца тадашње српске државе. На основу заиста штурних података из времена Деспотовине не може се стећи слика о величини и броју насеља и становништву Кучева. Тиме је изворни значај података који пружа први приступачни пописни дефтер Смедеревског санцака још већи. Највећи број насеља у Кучеву која се помињу у попису из 1476/8. године морао је постојати и пре пада Србије под турску власт. Османска ратовања уништавала су насеља и разгонила становништво, али је, што показују примери других територија о којима имамо податке и из средњовековних повеља и из првих дефтера, долазило до обнављања напуштених села и њиховог поновног насељавања, или се бар увидом у педантно пописане мезре може стећи представа о насељима која су се некада налазила на тим местима.⁶⁶ Сва три кучевска села великог челника Радича јављају се у дефтеру из 1476/8. године, али само једно, Друговац, југозападно од Смедерева, постоји и данас. Власи Кошарна убележени су у дефтер као Кошарна, која се пак налазила на истоименом потесу у атару села Селевца. Власи Радивојевци су вероватно убележени као мезра Радијовце, коју треба тражити на потесу Рађевац (Радијевац) код Велике Крсне. Селишта Милудо-

⁶⁵ Bertrand de la Brokijer, *Putopis Putovanje preko mora kroz Palestinu, Malu Aziju, Srbiju i Francusku*, Београд 2002, 109.

⁶⁶ Тако, на пример, велика већина насеља на подручју Браничевске земље за која знамо из повеља јављају се или као села или као мезре у дефтерима из 1467. и 1476. године. Уп. Stojaković, *Braničevski*.

вића и Јуношино нису забележена у овом првом сачуваном дефтеру Смедеревског санцака.⁶⁷

Прецизан број насеља у Кучеву 1476/8. године није могуће утврдити, из разлога што је за нека села и мезре наведено само да су се налазила у Смедереву, односно, Смедеревском кадилуку. Док је нека од таквих насеља било могуће идентификовати, па је јасно да су припадала нахији Кучево, као Крсна на пример, за више њих се само може претпоставити да су лежала у овој области. Са друге стране, нека насеља су пописана заједно, рецимо Горње, Средње и Доње Петрево (данас Петријево код Смедерева) са пет кућа,⁶⁸ па није јасно да ли су се већ спојила у једно, односно, да ли их треба рачунати као једно или три села. За 134 села можемо сигурно да тврдимо да су била у нахији Кучево. Поред њих, у овој нахији сигурно се налазило још 10 мезри (селишта, односно, сејалишта). Иако је у питању знатан број села, насељеност Кучева почетком последње четвртине 15. столећа није била нарочито велика: чак 78 села имало је од 1 до 10 кућа, у 29 села било је између 11 и 20 кућа, од 21 до 30 домова било је у 12 села, док је у свега три села било више од 30 кућа.⁶⁹ Убедљиво највеће насеље у ово време не само у Кучеву, већ у читавом санцаку био је Милошевац, североисточно од Смедеревске Паланке, са 242 потпуна и два удовичка домаћинства. Иако је током читавог 16. века био велико насеље, понекад и са 300 кућа, све време је задржао статус села.⁷⁰ Старо насеље било је на Селишту, на обали речице Бистричине, источно од данашњег села. Негде поред овог водотока налазила се и мезра Бистрица, коју су сејали житељи Милошевца. На оближњем локалитету Ћелије налазио се некада, како је напоменуто, манастирски комплекс.⁷¹ И друга два велика села у Кучеву налазила су се поред Мораве, у суседству Милошевца, нешто јужније од њега. Трновче, које постоји и данас, имало је тада 69 кућа и два удовичка дома, а у Ливађу живело је 85 породица, као и три удовичке и три мусли-

⁶⁷ ВВА ТТД 16 (1476). Да ли се ипак ово прво крије испод имена села Доње Милетинце (Милединче) које је можда лежало негде на реци Милатовици?

⁶⁸ ВВА ТТД 16 (1476).

⁶⁹ ВВА ТТД 16 (1476). Ови подаци били су познати и покојном М. Стојаковићу, али он, на жалост, није покушао да убицира насеља у Кучеву. Из тог разлога остао је у уверењу да се ова област налазила у горњем току Пека, па је сматрао "да је густина насељености у Кучеву, с обзиром на простор који оно захвата, чак неколико пута већа него у осталим областима Смедеревског санцака, иако је та несразмера нешто мања уколико се упореди број становника (јер су овде и насеља нешто мања)": *Vraničevski tefter*, 9.

⁷⁰ Зиројевић, *Цариградски друм*, 133.

⁷¹ Дробњаковић, *Смедеревско*, 343.

манске. У Ливађу, које је припадало хасу смедеревског санџакбега, одржаван је пазар и панађур, а постојао је и брод преко Мораве.⁷²

Поред ових кучевских села, још 13 њих било је потпуно празно. Пописивач је код осам од тих села записао да су "*неверници побегли на другу обалу (или страну)*",⁷³ дакле у Угарску. И Брестовик и Орлово, села поред Дунава, била су напуштена, па је јасно да су и њихови житељи прешли на леву обалу реке.⁷⁴ Уз нека села у дефтеру је напоменуто да се "*раја разбегла*" или да "*живи расуто*" - у питању су била унутрашње сеобе, будући да је половину ушура од ове раје узимао његов тимарник, а другу половину "господар земље" на којој су се настанили и коју су обрађивали. Овакав случај био је са селима Доња и Средња Трстеница, Седлар и Горња Ломница, уз које је уписан број кућа, као и са селом Гуцетина Вода, које је било празно.⁷⁵ Подаци дефтера о великом броју слабо насељених села, преласку становништва на територију Угарске и "расипању" унутар граница санџака постају сасвим разумљиви када се има у виду да је Кучево, као погранична област, било са једне стране изложено угарским нападима, а са друге стране, близина границе омогућавала је лакши прелазак онима који нису желели да живе под османском влашћу. Не треба изгубити из вида да је управо у време када је спровођен овај попис, у јесен 1476. године, угарска војска безуспешно опседала Смедерево, изградивши у његовој околини и три утврђења.⁷⁶ Када се зна да су Угри користили војне походе јужно од Саве и Дунава и за превођење становништва на своју територију, треба претпоставити да је и овом приликом, бар у ограниченом обиму, то био

⁷² ВВА ТТД 16 (1476).

⁷³ ВВА ТТД 16 (1476); у питању су села Водице, Велевац, Дреновац, Прилеп Коштадин, Тргогина, Губовча, Градац и Јаблановац. Од њих, поуздано се могу убицирати Велевац (било је око истоименог потока у атару Селевца), Губовча (потес у атару В. Крсне) и Јаблановац (потес у Добром Долу јужно од Смедерева). Будући да има више топонима и хидронима са именом Водице и Дреновац, није јасно који од њих би одговарао овим селима. Како су, међутим, ова два села, као и Велевац, заједно уписани у тимар неког Степана, од кога се очекивало да их насели, могуће је да су сва три села била у близини. У том случају, Водице и Дреновац лежали су у атару В. Крсне, где постоје истоимени извори и потеси.

⁷⁴ Орлово се налазило испод Орловог Брда у атару Камендола, јужно од Брестовика.

⁷⁵ ВВА ТТД 16 (1476). Обе Трстенице налазиле су се на истоименом потесу и потоку у атару Азање, поред које је и извор и потес Гуцетина. Шума Ломница налазила се, по А. Вранчићу, између Мораве и Јасенице, и у њој је било село Ливађе: Р. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku 16. veka, Putovanje Antuna Vrančića u Carigrad 1553.*, Rad JAZU 71 (1884) 22. Негде у овој шуми била су и села Доња и Горња Ломница. Седлар се налазио на истоименом потесу у Кораћници, западно од Младеновца.

⁷⁶ Калић-Мијушковић, *Београд*, 196-7, 411, нап. 509, 513; *ИСН* 2, 384-5 (Ћирковић).

случај.⁷⁷ Да би попуниле територију која се празнила, османске власти су колонизовале становништво са влашким статусом. На територији Кучева имамо пример неколико празних мезри и села које су 1476/8. године биле насељене власима. На мезри Храворини (сада потес Раворина између Трновча и Велике Мораве) било је 26 кућа влаха са 13 придружених, једна кућа ратаја и један њима придружени, као и један теклић. У оближњем Гамзову (потес у атару Крњева) населило се 17 влашких домаћинстава са четири придружена, док је у Парцанима на Космају било седам кућа влаха.⁷⁸

Једини велики градски центар у Кучеву био је Смедерево, од 1430. године, када је деспот Ђурађ на месту насеља познатог још из 11. века подигао моћну тврђаву и у њу сместио своју престоницу. У непосредној близини Кучева налазио се и Београд, који је захваљујући делатности Ђурђевог претходника, деспота Стефана, од пограничног утврђења постао привремено државно, али знатно дуже и привредно и културно средиште.⁷⁹ Једно од недовољно познатих питања везаних за наше градове у средњем веку је и питање њиховог градског подручја. То важи и за Београд и Смедерево. Градска територија Београда (*pertinentia Castris Nandoralbensis*) помиње се у Уговору у Тати, као и у извештају о увођењу Јаноша Хуњадија у посед Рудишта 1453. године.⁸⁰ О њеној величини, простирању, разграничењу са суседним властелинствима и поседима практично се ништа не зна. Милош Благојевић је, проучавајући ово питање на примеру градова са различитим уређењима и пореклом (Дубровника, Котора, Призрена, Штипа и Новог Брда), закључио да је непосредна градска околина - градски дистрикт или градски метох - била у различитом положају у односу на шире

⁷⁷ Нарочито велико превођење становништва из северне Србије у Угарску било је током похода 1480. и 1481. године, када је, наводно, одведено око 100.000 људи: Калић-Мијушковић, *Београд*, 198-9; *ИСН* 2, 386-7, 433-4 (С. Ђирковић).

⁷⁸ ВВА ТТД 16 (1476). О карактеру, обиму и исходиштима влашке колонизације: Д. Бојанић-Лукач, *Власи у северној Србији и њихови први кануни*, ИЧ 18 (1971) 255-68; В. Ђурђевић, *О насељивању Влаха - стоћара и сјеверну Србију у другој половини XV вијека*, *Годишњак друштва историчара ВИН* 35 (1984) 9-34; Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*.

⁷⁹ Калић-Мијушковић, *Београд*, 82-104; *Историја Београда 1*, 157-72, 281-8 (Idem); о Смедереву у Зборнику радова *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867*, Београд 1970, вид. расправе: С. Ђирковић, *Смедерево - престоница Српске Деспотовине*, 61-9; Д. Ковачевић, *Дубровачка насеобина у Смедереву у доба Деспотовине*, 103-20; О. Зиројевић, *Смедерево од пада под турску власт до краја 16. века*, 193-200.; Т. Поповић, *Дубровачка колонија у Смедереву од 1459. до краја 16. века*, 143-8; Спремић, *Деспот Ђурађ*, на више места.

⁸⁰ G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, 10/6, Budaе 1844, 809-13; J. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon 10*, Pesten 1853 (= Teleki, *Hunyadiak*), 413-6; J. Радонић, *Споразум у Тати 1426. и српско - угарски односи од 13. до 16. века*, Глас САН 187 (1941) 179-81; Ђирковић, *"Црна Гора"*, 64-7.

управно подручје града. У питању је био појас земљишта око градских зидина до атара првих суседних села, који су грађани користили под посебним режимом, повољнијим него када је у питању сеоско земљиште. Иза овог појаса налазило се сеоско, жупско подручје под градском управом, будући да су градску посаду издржавала околна села, која су давала и послугу. Зато је за свако утврђење везано једно или више села, чије становништво има обавезе према тврђави.⁸¹ У случају Београда, који је после интензивне изградње у време деспота Стефана био велики град са моћном фортификацијом, из средњег века, пре османског освајања 1521. године, није нам познато ниједно село које би спадало у његово градско подручје. Како су се Рудишта налазила на деспотовој, касније турској територији, као и Гроцка и град Жрнов на Авали, стиче се нека представа о величини залеђа Београда током 15. и првих деценија 16. века.

Што се тиче Смедерева и његовог градског подручја, о њему се може рећи још мање. Ипак, чини се индикативним да су хасу смедеревског санџакбега у Кучеву припадала углавном села у најближој градској околини: Удовице, Горње, Средње и Доње Петрево, Вучак, Драјинац, Врбовац, Колари, Рашанац, Бадрика, Црнче, Мишиновце, Павловац,⁸² и могуће, Иваница.⁸³ Да су Османлије често у прво време задржавале затечене односе већ је познато, а овде се то може илустровати примером села Лукари,⁸⁴ за које се у једној белешци у попису из 1476/8. године каже да су обавезе његових становника биле да праве лукове за смедеревску тврђаву, и да су због тога били ослобођени харача, испенце и ушура, али да се од тог пописа њихове повластице укидају и они се подводе под тимар.⁸⁵ Уосталом, и имена села Седлари, Колари, Штитари, Каблар(и), Пударци, која су сва по-

⁸¹ М. Благојевић, *Град и жупа - међе градског друштва*, Зборник радова *Социјална структура српских градских насеља (XII-XVIII век)*, уредник Ј. Калић, Смедерево - Београд 1992, 67-83.

⁸² Рашанац (Рашинац) налазио се око Рашиничке баре, југоисточно од Смедерева; село Бадрика било је негде на истоименој реци код села Липе, југоисточно од Смедерева. Драјинац је сада потес код Колара, а Црнче је потес поред Мораве, поред кога се налазило и село Мишиновце. Павловац је лежао јужно од Смедерева на Морави (у атару села Липе Павловачки Крај, а у Радинцу Павловачка Бара), те није идентичан са Павловцем на Космају, манастиром и резиденцијом деспота Стефана: Дробњаковић, *Смедеревско*, 215, 217, 332, 357; Д. Пантелић, *Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачког мира*, Споменик 96 (1948) Ебшелвица карта у прилогу.

⁸³ Вид. нап. 24.

⁸⁴ Налазило се највероватније на потесу Лукар у атару с. Голобок, северно од Смедеревске Паланке.

⁸⁵ ВВА ТТД 16 (1476).

стојала са тим именима и 1476/8. године, указују на специфичне обавезе њихових житеља.⁸⁶

Како је о градској привреди Смедерева већ доста писано,⁸⁷ нема потребе овде се задржавати на томе. И сеоска привреда Смедеревског санџака била је недавно предмет исцрпне анализе.⁸⁸ Све што је том приликом речено за територију овог санџака, важи и када је Кучево у питању. У последњој четвртини 15. века од житарица гајене су пшеница, зоб, јечам, раж, просо, од индустријских биљака лан, од легуминоза сочиво. Узиман је ресум од повртњака и кошница, узгајане су свиње, што се може претпоставити и за крупну стоку и живину. Оно што нама привлачи посебну пажњу и о чему би требало рећи нешто више је виноградарство. Поред пшенице, виногради су најчешћа култура која се среће на територији Кучева у попису из 1476/8. године. Ово није чудно, будући да су климатски услови и рељеф погодовали тада, као и данас, узгајању винове лозе на територији Кучева, нарочито у широј околини Смедерева. Већ је речено да је Брокијер 1433. године истицао овдашње квалитетно вино, а о виноградарству сведочи и топономастика - из имена села Пударци произилази да су се у околини Смедерева и у време Деспотовине налазили велики виногради, највероватније владареви, пошто су задужења сељана очито била њихово чување.⁸⁹ У првом сачуваном дефтеру Смедеревског санџака забележено је да су на месту села Колари, које је тада имало само једног становника, били засађени виногради. Поред рајинских винограда, којих је било практично у сваком селу, уз 14 кучевских села убележени су и хаса виногради (у поседу тимарника), од којих је чак девет било запуштено.⁹⁰

Велики значај у привреди Кучева имало је рударство у Железнику и Рудиштима. Иако немамо никакве податке о средњовековном рударству у Кучеву пре средине 14. века, сматрамо да се мора размислити о томе зашто бан Кулин своју задужбину датује баш пленењем *кучевског загорја*, што се, сад је јасно, мора односити на простор Авале и Космаја. Не сме се искључити могућност да је тада, под византијском влашћу, овде било некакве рударске производње. Треба приметити да се у изворима средњег века Железник и Рудишта не јављају истовремено: док прве, и то посредне

⁸⁶ ВВА ТТД 16 (1476); Уп. сличне називе села који говоре о феудалним обавезама житеља у жупи града Брвеника: А. Соловјев, *Једна српска жупа за време царства*, Гласник Скопског научног друштва 3 (1928) 25-42.

⁸⁷ Вид. нап. 79.

⁸⁸ Е. Миљковић-Бојанић, *Сеоска привреда у Смедеревском санџаку (1476-1560)*, ИЧ 48 (2001) 117-36.

⁸⁹ Пудар је чувар винограда: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU 51*, Zagreb 1936, 617.

⁹⁰ ВВА ТТД 16 (1476).

вести о рударству у Железнику имамо са краја шесте и почетка седме деценије 14. века, да би већ 1433. године он важио за напуштено место,⁹¹ докле се Рудишта спомињу само између 1453. и 1456. године.⁹² Ипак, из чињенице да су Рудишта била до 1453. године у поседу српских монаха из Београда, може се закључити да је овај рудник постојао и раније, односно, да га је Београдској митрополији даровао највероватније деспот Стефан Лазаревић. То би средњовековну експлоатацију руде на овом месту померило бар у прву четвртину 15. века. Само име Рудишта указује, како је то истакао Богумил Храбак, да се, када је овде обновљено рудокопање, знало да је локалитет старо пусто рудничко насеље.⁹³ Рудишта су у време деспота Ђурђа имала ковницу новца - познате су две новчане врсте (укупно 6 примерака) са натписом "*Рудишта*";⁹⁴ а постојала је и посебна мера овог трга и рудника (*pondus de Rudista*).⁹⁵ Последњих година пред пропаст Деспотовине у Рудиштима је постојала и мања дубровачка колонија, која је одржавала најживље везе са Смедеревом, али и са другим местима, као што су Београд, Ваљево и Бохорина у Подрињу.⁹⁶ Велики приходи које су Рудишта доносила били су, свакако, разлог што је Јанош Хуњади, гувернатор Угарске, извршио замену добара са српским калуђерима из Београда и тако дошао у посед овог рудника. Иако се у угарским документима истиче да је ова замена била добровољна, та тврдња подлеже озбиљној сумњи.⁹⁷

Из свих овде наведених чињеница могло би се закључити да је центар рударске производње у басену Космаја и Авале током 14. века и почетком 15. столећа био Железник, да би половином тока века примат преузела севернија Рудишта. Ипак, оно што је најважније, а што без познавања правога положаја Железника није могло бити јасно, то је да је овај јединствени рударски басен био непрекидно активан у читавом наведеном периоду. Подносећи 9. децембра 1874. године извештај о могућностима рудне експлоатације на Руднику, Љ. Клерих и Ф. Хофман осврнули су се и на старо рударство у подручју Авале и Космаја: "*Старе закопине се протежу од Баба, преко Парцана, Стојника, Губеревца и Рипња све до саме Авале, а то је дужина на преко 30 километара. (...) Види се врло јасно да су стари из дубина врло чисте и богате руде вадиле. Узевши даље у по-*

⁹¹ Јиречек, *Трговачки*, 270, 283.

⁹² Храбак, *Рудишта под Авалом*, 100-1.

⁹³ *Ibid*, 99.

⁹⁴ С. Димитријевић, *Новац града Смедерева*, Зборник радова *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867*, 71-86.

⁹⁵ Храбак, *Рудишта под Авалом*, 104; Спремић, *Деспот Ђурађ*, 686.

⁹⁶ М. Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку 2*, Београд 1958, 58-9, 63, 65-6; Храбак, *Рудишта под Авалом*, 101-4.

⁹⁷ Teleki, *Hunyadiak*, 414; Калић-Мијушковић, *Београд*, 307-8.

глед оне по броју многе закопине па и врло велики број места гди су стари руду топили, и то како у потоцима тако и на највишим висовима тих предела, а исто тако ако се узме у рачун она огромна маса шљаке што се на тим местима између Парџана и Стојника укупно налази, мора се отуда тај закључак извести, да је средиште тих рудника било између Парџана и Стојника (Железник - прим. А. К.). Осим овога излази још и то важно да је како рударска радња а тако исто и топионичка морала се неколико стотина година непрекидно, са великом коришћу продужавати. Кад би се све гомиле шљаке што су тамо укупно узеле, рачунамо да би по тежини изнело преко 5 милиуна цената".⁹⁸ Ова шљака није, наравно, остатак само античког и средњовековног, већ и османског рударства.

После пропасти Српске Деспотовине 1459. године, Османлије су преузеле рударске послове у овим крајевима. На основу података из дефтера које је објавио Хазим Шабановић, може се пратити судбина Авалско-космајског рудоносног басена од 1476/8. до 1560. године. Информације које пружају ови дефтери, иако оскудне, могу да послуже да се стекне извесна слика о рудницима Железнику и Рудиштима, нарочито ако се упореде са оним подацима које пружа акт краља Ладислава из маја 1456. године, којим се Хуњадију потврђује посед Рудишта. Губернатору Угарске припадао је трг (оридум) Рудишта са селима, поседима, пасиштима, планином, окнима злата, сребра, минерала и осталих метала, са ораницама и теренима који се не обрађују, њивама, ливадама, шумама и луговима, доловима, текућим водама и рибњацима, млиновима и млиништима, виноградима и са свим правима.⁹⁹ Готово истоветну структуру имао је и царски хас Железник са Рудиштима 1516. године. Према првом попису из 1476/8. године, у Железнику, који је имао 105 кућа, одржаван је пазар (седмични сајам). Закуп тржне таксе годишње је царској благајни доносио 1000 акчи. Ушур (десетина) од сребрне руде износио је годишње 4160 акчи, што је, са харачем од житеља Железника, све укупно чинило 5660 акчи. У селу Рудиштина (14 кућа) постојао је такође пазар, са приходом од тржне таксе од свега 30 акчи, док је приход од сребрне руде износио 640 акчи.¹⁰⁰ Четрдесет година касније, овом царском хасу припадао је, како је горе већ напоменуто, Железник са своје 4 махале (Градиште - 61 кућа, Стенице - 52 куће, Врбица - 46 кућа и Станово - 61 кућа), село Љубушница (25 кућа) и три ненастањене мезре, сејалишта Железника (Лутовац, Халај и Стубица), као и

⁹⁸ Храбак, *Рудишта под Авалом*, 104-5, цитирано из : *Српске новине* бр. 36 од 7. фебруара 1875. године. Према последњим проценама геолога, укупна количина космајске шљаке била је 1.500.000 тона: Ћирковић, Ковачевић-Којић, Ћук, *Рударство*, 13.

⁹⁹ J. Teleki, *op. cit.*, 520.

¹⁰⁰ Шабановић, *Турски извори*, 5-7.

пусто село Рудишта, са мезрама Дреником и Ораховцем. Рудишта су била празна, пошто се "*раја прикључила непријатељској земљи*". Структуру прихода чинили су харач и натурална давања (6500 акчи), тржна такса, свадбарина и такса на винску бурад (1500 акчи), ушур од пољопривредних производа (3000 акчи), ушур од сребрне руде (2000 акчи), док се од олова није узимало ништа, будући да је предавано закупнику мајдана Рудник.¹⁰¹ Неколико година касније, према сумарном попису из 1521/3. године, структура прихода од овог хаса остала је иста, али су се износи знатно повећали, па је укупан приход износио 80.000 акчи, од тога од сребрне руде 43.000, а од испенце, ушура и других ресмова 32.800, док је од тржне таксе, глоба, свадбарине и таксе на винску бурад узимано 3800 акчи. И број становника се знатно повећао: са 245 кућа из 1516. године на 403 потпуна и четири удовичка дома.¹⁰² Као и Хуњадијев посед у Рудиштима, и царски хас у Железнику састојао се, дакле, од тргова, села, селишта, рударских јама, њива, ливада, винограда и других земљишта, као и од феудалних ренти. Очито је да се српски, угарски и турски рудник нису битније разликовали, као што је извесно да се и на овај рударски басен може применити све оно што се зна о средњовековној и османској рударској производњи и њеној организацији у нашим крајевима.¹⁰³

До 1528. године дошло је до насељавања становништва са влашким статусом на подручју шире околине Београда, укључујући и Авалско-космајски рударски басен. То је довело до прерастања неких мезри у села и појаве нових, односно обнављања старих насеља.¹⁰⁴ Према попису из 1528/30. године, царски хас у Железнику је, поред самог рудника Железника (207 кућа, 71 неожењени) са мезром Пуповац, обухватао још 19 села и 3 мезре. Село Рудишта је још увек било ненастањено, а нека од насеља која се у ово време први пут јављају у дефтерима постоје и данас: Барај(ево), Гунцати, Губеревац, Стојник. Приход од самог Железника износио је укупно 47.195 акчи, од чега је 10.000 био ушур од сребрне руде.¹⁰⁵ У дефтеру из 1536. године Железник је наведен као рудник сребра, али нису убележени никакви приходи од сребрне руде, док се 1560. године за Железник, који је и даље део царског хаса, више не помиње да је рудник.¹⁰⁶

Анализирајући све овде изнете чињенице које се односе на рударство на простору Авале и Космаја од античких времена до данас, произи-

¹⁰¹ *Ibid.*, 13-8. Износ од 2000 акчи одговарао би производњи од 20 kg сребра годишње: Ћирковић, Ковачевић-Којић, Ћук, *Рударство*, 190.

¹⁰² Шабановић, *Турски извори*, 23-4.

¹⁰³ Ћирковић, Ковачевић-Којић, Ћук, *Рударство*, 49-64, 79-93, 159-72.

¹⁰⁴ Шабановић, *Турски извори*, 33-112.

¹⁰⁵ *Ibid.*, 117-36.

¹⁰⁶ *Ibid.*, 247-66, 417-31.

лази да се у наведеном басену добијало првенствено сребро и олово, затим минерал *црвац* - цинабарит, који је служио за бојење тканина.¹⁰⁷ Постоји претпоставка да је било и производње бакра, а о добијању злата изричито говори само цитирани угарски документ из 1456. године.¹⁰⁸ Осим имена Железника, нема других података који би упућивали на експлоатацију гвоздених руда на овим подручјима.

* * *

Средњовековна област Кучево није се налазила, како се то дуго погрешно мислило, у планинским, слабо насељеним пределима средњег или горњег тока реке Пек, већ између Авале, Дунава, Велике Мораве, Јасенице и Космаја, односно између Мачве и Браничева. Најзападнији део ове области чинио је рудоносни басен Авале и Космаја са рудницама Железником и Рудиштима, у коме експлоатација првенствено сребра и олова у континуитету траје од антике, преко средњег века и периода османске власти до наших дана. Иако у блиским управним, политичким и црквеним, везама са Браничевом (Браничевском земљом) током средњег века, Кучево је сачувало своју посебност све до пропасти државне самосталности, с тим што је на његовој територији после изградње Смедерева образована *Смедеревска власт*. На простору средњовековне области Османлије су формирале своју нахију Кучево, у којој је у другој половини 15. века било око 150 насеља, не рачунајући рударска подручја, која су припадала царском хасу, потом нахији Железник. Нису сасвим јасни разлози који су довели до тога да се током времена заборави где се Кучево налазило, али овај случај може бити врло поучан пример како оскудност извора може историчаре да наведе на погрешне закључке. Малобројност и фрагментарност домаћих и страних извора који се односе на нашу средњовековну, пре свега друштвену историју, може се донекле надоместити подацима које пружа богата, али још увек недовољно проучена и истраживачима приступачна османска грађа, чији су пописни дефтери само један део. Зато још једном треба скренути пажњу на потребу критичког издавања османских извора који се односе на нашу историју. Уосталом, још је Јован Ристић пре стопедесет година упозорио: *"нека се нико не вара да ће моћи судбине србске описати а да тур-*

¹⁰⁷ К. Лиречек, *ИС* 2, 176; Храбак, *Рудишта под Авалом*, 103-4. Цинабарит је живин сулфид и најважнија руда живе, од које се добија црвена цинобер боја. О извозу црвца из Србије уп.: Спремић, *Деспот Ђураћ*, 638-39.

¹⁰⁸ J. Teleki, *op. cit.*, 520-1; Храбак, *Рудишта под Авалом*, 105.

Aleksandar Krstić

Kučevo and Železnik in the Light of the Ottoman Census Books

Summary

The medieval region of Kučevo was mentioned in the Serbian and Hungarian historical sources from the last decades of the 12th to the 1440-ies. During the 14th and the first third of 15th century Kučevo had a market and a mine Železnik. The first Ottoman census of the Smederevo sandjak from 1476/8, noted almost 150 settlements in the *nahiye* of Kučevo and thus enables precisising its borders. It could be concluded that Kučevo was not situated, as it had been thought for a long time, in the poorly inhabited mountainous region of the central and upper flow of the river Pek, but between Avala, the Danube, Velika Morava, Jasenica and Kosmaj, i. e. between the regions (*the lands*) of Mačva and Braničevo. The last Serbian capital in the Middle Ages, Smederevo, was built at the territory of Kučevo. The western part of this region was a mining basin of Avala and Kosmaj with the mines of Železnik and Rudišta. Rudišta was situated south of Avala, near today's Ripanj, while Železnik was in the area of the village of Stojnik at Kosmaj. In this mining basin primarily silver and lead had been exploited continuously since the ancient times, in Middle Ages and the period of the Ottoman rule up to the present day. Although in close administrative, political and church relations with Braničevo, (the land of Braničevo) during the Middle Ages, Kučevo kept its uniqueness up to the fall of Serbia in 1459, although, after the building of Smederevo, *the Smederevo vlast (administrative area)* was formed at this territory. In the territories of the medieval region the Ottomans had formed their *nahiye* of Kučevo, while western mining regions belonged to the emperors estate (*has*), and afterwards to the *nahiye* of Železnik.